

Erdélyi Ágnes

AZ A NEMES ÁLOM

A cím többszörös idézet. Kezdem a végén. THAT NOBLE DREAM a címe Peter Novick először 1988-ban megjelent kiváló könyvének, mely átfogó képet fest a XX. századi amerikai történettudományról.¹ A „nemes álom” egyértelmű utalás a neves történészre, Charles A. Beardre, aki 1935-ben THAT NOBLE DREAM címmel² válaszolt Theodore Clarke Smithnek a kortárs amerikai történetírásról szóló cikkére.³ A cím azonban nem Beard találmánya: a harmincas évek elején éles vita folyt az amerikai történettudományban a társadalmi, politikai és egyéb előfeltevésektől mentes történelmi megismerés lehetőségét tagadó „relativisták”⁴ és azok között, akiket Smith úgy jellemezett, hogy van egy „nemes álmuk”, hisznek az „objektív igazság” feltárhatóságában – és mivel törekednek is a feltárására, ők hiteles műveket, nemegyszer mesterműveket alkotnak (azt talán már mondanom sem kell, hogy Smith magát is ebbe a csoportba sorolta).

Az objektivista álláspont második világháború utáni átmeneti megerősödését az 1960-as évek közepétől újabb „objektivitásválság” követte: „A hatvanas években felborult az az ideológiai konszenzus, amely a kialakult helyzet alapjául szolgált, és a következő évtizedekben már nem is állt helyre.”⁵ Ennek az elhúzódo „objektivitásválságnak” egyik újabb fejleménye a történelem és a fikció közti különbség megkérdőjelezése. Ezzel az állásponttal szemben fogok néhány érvet fölsorakoztatni.

A háború utáni szintézis összeomlását követő elhúzódo válságperiódust – melyben „a zűrzavar, a polarizáció és a bizonytalanság minden korábbinál problematikusabbá tette a történelmi objektivitás fogalmát”⁶ – nem kell bemutatnom: Novick részletes áttekintést ad a 60-as évek közepe és a 80-as évek vége közti időszakról. Mivel nemcsak a történészszakmában lejátszódó változásokat elemzi, hanem a filozófia – elsősorban a tudományfilozófia és a történelemfilozófia –, valamint az irodalomtudomány e változásokkal szorosan összefüggő fejleményeit, az egyes diszciplínák közti határok elmosódását és újabb diszciplínák megjelenését is bemutatja,⁷ a tágabb kontextus ismertetésével sem kell fárastanom az olvasót, rögtön a tárgyra térhetek.

A történelmi objektivitás fogalma ma sem kevésbé problematikus, mint a 80-as évek végén volt, amikor Novick megfogalmazta diagnózisát. Ha egyáltalán változott valami, inkább tovább gyengült a pozíciója: mintha „az a nemes álom” mára végképp szertefoszlott volna. Noha a historista-relativista érvek mellett már a 30-as évek történészvitájában is megjelentek a szkeptikus-relativista érvek,⁸ a „múltra vonatkozó szkepticizmus” álláspontját a Novick által tárgyalt második válságperiódusban kibontakozó analitikus történelemfilozófia még erősen vitatta. Ma viszont az embernek az a benyomása, mintha már nem is folyna vita: mintha megszűnt volna minden ellenállás, és már csak a következmények – a „nemes álom” szertefoszlása nyomán megjelenő ordas revizionista eszmék – elutasítása jelentene kihívást. Ráadásul a történészszakmában lejátszódó változás sok szálon kapcsolódott az analitikus történelemfilozófia narrativista fordulatához:⁹ a „narratíva” fogalmának elterjedését gyorsan követték a történelmi elbeszélés és a fikció különbségét megkérdőjelező elképzelések,¹⁰ ami könnyen azt a látzatot keltheti, mintha az analitikus történelemfilozófia „utat nyitott” volna a relativis-

ta-revizionista történelemfelfogásnak, netán egyenest „megelőlegezte” volna a revizionista történelemhamisítást.

A történelem és a fikció közti különbséget megkérdőjelező elképzelések kétségkívül sokat merítettek az analitikus történelemfilozófiának – elsősorban Arthur C. Danto *ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY* című művének¹¹ – a történelem nyelvére és a történelmi magyarázat természetére vonatkozó fejtegetéseiből. Bizonyos gondolatmenetek – például a narratív újrалеírások elvileg korlátlan számáról vagy a múltat a jövő perspektívájából retroaktíve formáló történészről szóló érvek – szinte csábítottak a továbbgondolásra: ha a múltat sokféleképpen lehet elbeszélni, és a múltról szóló elbeszélések a történész konstrukciói, milyen alapon tehetünk különbséget (különbséget tehetünk-e egyáltalán) a történelem és a (tegyük fel: minden szempontból koherens) fikció között? Tulajdonképpen Danto is fölített magának hasonló kérdéseket,¹² de könyve első változatában talán nem vette egészen komolyan őket: beírta annyival, hogy „*a múltra vonatkozó szkepticizmus*” – mivel egyszerre állítja, hogy „*E múltbeli esemény, és hogy mi semmit nem tudunk E-ről*”, azaz „*éppen az általa megállapíthatatlannak mondott tényeket feltételezi – nem tarthat számot komoly filozófiai érdeklődésre*”.¹³ Ebben nagyot tévedett: azt nem vették komolyan, hogy ő a múltra vonatkozó szkepticizmussal *szemben* érvelt.

Pedig érdemes megfontolni az érveit, különösen azokat, amelyeket az 1985-ös kiadás új fejezeteiben fogalmazott meg. Első lépésben ezeket az érveket fogom rekonstruálni: meg fogom mutatni, hogy Danto 1985-ben már nagyon is komolyan vette az időközben történteket. Néhány lényeges ponton kiegészítette a korábbi gondolatmenetet, és e kiegészítések alapján már a történelem és a fikció különbségét megkérdőjelező újabb, posztmodern elképzelések ellen is jó érvek fogalmazhatók meg. Részben meg is fogalmazta őket, részben kibonthatók abból, amit megfogalmazott. Persze ehhez szükség van némi intellektuális erőfeszítésre. De annál biztosan kevesebbre, mint amennyi intellektuális frivolitás az ellenkezőjéhez szükséges. Második lépésben meg fogom mutatni, milyen további, egyáltalán nem ártalmatlan feltételezéseket kell elfogadnia annak, aki Danto szövege alapján arra a következtetésre jut, hogy nem lehet érvelni (vagy csak büntetőjogilag lehet érvelni) a holocaust tagadása, illetve relativizálása ellen.

1

A TÖRTÉNELMI NYELV ÉS TÖRTÉNELMI REALITÁS című fejezetben¹⁴ Danto a következőket mondja: a történelem és fikció megkülönböztetése ugyanolyan problémákat vet fel, mint bármilyen szövegnek az általa leírt valósághoz fűződő viszonya. A történelmi mondatoknak ugyan a szokásos igazságfeltételeken túl eleget kell tenniük egy *időbeli* feltételnek is – nevezetesen az általuk leírt eseménynek meg kell előznie a mondat kimondását vagy lejegyzését –, de ennek a feltételnek a teljesülése önmagában még nem teszi igazzá az ilyen mondatokat (ettől még A RÓMAI BIRODALOM TŰNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA lehetne Gibbon alkotó fantáziájának terméke, A GYŰRŰK URÁ-ban elbeszélte történet pedig első szótól az utolsóig igaz). Ebből a további feltételből csak az következik, hogy a történelmi mondat kétféleképpen lehet hamis: akkor is hamis lehet, ha egyébként – időtlenül, ahistorikusan – igaz,¹⁵ de hogy így van-e, azt viszonylag könnyű eldönteni. Igaz viszont csak az a történelmi mondat lehet, amely egyébként is – az időbeli feltétel teljesülésétől függetlenül is – igaz, azaz: kielégíti az igaz leírás minden feltételét. Hogy így van-e, azt persze egyáltalán nem könnyű eldönteni, de a nehézségek ilyenkor ugyan-

olyan természetűek, mint bármilyen más – nem történeti – leírás esetében.¹⁶ Ha mégis súlyosabbnak látjuk őket, annak Danto szerint nem az az oka, hogy a történeti nyelv és a történeti realitás között másfajta – esetleg bonyolultabb – viszony volna, mint nyelv és valóság között általában, hanem hogy *mi* másképpen viszonyulunk a történeti valósághoz, mint a világhoz általában. A legfontosabb különbséget abban látja, hogy a történelem esetében a múltról alkotott elképzeléseket is a leírandó történelmi realitás részének tekintjük, a világról alkotott elképzeléseket viszont nem tekintjük a leírandó világ részének (olykor persze leírjuk őket, de nem mint a világhoz, hanem mint a történelmi valóság valamely speciális részéhez – például a tudománytörténethez – tartozókat). Ez a különbség tényleg nagyon bonyolulttá teszi a történész feladatát, véli Danto, de nem kérdőjelezi meg a múltról való tudás lehetőségét. Sőt a bonyolultság ezúttal talán még segít is: rávilágít valamire, amire támaszkodni lehet a múltról való tudás lehetőségét megkérdőjelező relativista és historista érvekkel szemben.

Az eddigiek alapján akár azt is mondhatjuk, hogy a történelmi relativizmus valójában nem tesz mást, csupán következetesen végigviszi azt az álláspontot, mely szerint a múltról alkotott elképzelések részei a történelmi realitásnak, és arra az eredményre jut, hogy számunkra csak ezek az elképzelések adottak: amit történelmi realitásnak gondolunk, az teljes egészében a múltról alkotott elképzelésekből áll. A múlt, mondják a relativisták, mindig úgy létezik, mint „múlt valaki vagy valakik számára”, és nincs ezektől független, „önmagában vet” történelmi realitás. Az ilyen múlttal kapcsolatban nem merül föl az igazság vagy a hamisság kérdése: a „múlt a rómaiak számára” például ugyanúgy része, jellemző vonása a rómaiak életének, mint mondjuk a római építészet, de azt nem lehet mondani róla, hogy igaz vagy hamis, hiszen nincs mivel összevetni. Mivel olyasmi, hogy „a múlt a rómaiak számára önmagában véve” – függetlenül attól, amit a rómaiak képzeltek róla – nem létezik, csak másoknak a múltról alkotott elképzeléseivel tudnánk összevetni, például azzal, amit a „múlt számunkra” jelent. Az ilyen összevetés adott esetben tanulságos lehet, de nem segít kideríteni, hogy a rómaiak elképzelése igaz vagy hamis, hiszen arról sem tudjuk, hogy igaz vagy hamis, amivel összevetjük (olyan entitás sem létezik, hogy „a múlt számunkra önmagában véve” – függetlenül attól, amit képzelünk róla –, tehát ezt is csak mások elképzeléseivel tudjuk összevetni, azokról meg szintén nem lehet eldönteni... és így folytathatnánk a végtelenségig).

Tegyük fel, mondja Danto, hogy a relativistáknak igazuk van: a múlt mindig csak valaki számára létezik. Ez azonban egyáltalán nem kérdőjelezi meg a múltról való tudás lehetőségét. A történész ugyanis, amikor a múltról alkotott elképzeléseket vizsgálja, nem csak (talán nem is elsősorban) arra kíváncsi, hogy ezek az elképzelések igazak-e, hanem például arra keres magyarázatot, hogy miért fogadták el őket, vagy hogyan alakultak ki. Eközben pedig nyugodtan félreteheti azt a (számára amúgy is eldönthetetlen) kérdést, hogy a vizsgált elképzelések maguk igazak-e vagy hamisak.¹⁷ De azért van itt még egy probléma: a vizsgálat eredményeként megfogalmazott állítások a történész múltról alkotott elképzeléséhez tartoznak, amelyről (ugyanazon okoknál fogva) szintén eldönthetetlen, hogy igaz vagy hamis. Ez a probléma viszont nagyon közel áll ahhoz, amiről a historisták beszélnek, ezért Danto szerint ezen a ponton érdemes újra átgondolnunk a historista érveket.

A historizmus abból indul ki, hogy a történész maga is benne él a történelemben, mindig a saját korából tekint a múltra. Ez kétségkívül így van, de innen nemcsak a múltról való tudás lehetőségét megkérdőjelező relativista álláspont felé lehet továbblépni (nevezetesen, hogy ezek szerint a történésznek a múltról alkotott elképzelése

mindig azt tükrözi, ami „a múlt a történész és kora számára”), hanem úgy is tovább lehet gondolkodni, hogy a történésznek a múltról alkotott elképzeléseit ezek szerint a történész saját kora is befolyásolja, ebből pedig már szinte magától értetődően adódik a további feladat: meg kell vizsgálni, mi és hogyan befolyásolja – színezi, esetleg torzítja – a történésznek a múltról alkotott elképzeléseit (azaz: ugyanolyan vizsgálatnak kell alávetni a történész elképzeléseit – például arra kell magyarázatot keresni, miért fogadja el őket –, amilyennek ő aláveti az általa vizsgált múltbeli szereplők elképzeléseit). Természetesen Danto nem azt állítja, hogy ezen az úton véges lépésben eljuthatunk az „objektív igazsághoz”, de azt igen, hogy a múltról alkotott elképzelések vizsgálata során számos olyan állítást megfogalmazhatunk (például arról, hogy milyen történelmi vagy egyéb tényezők befolyásolják vagy korlátozzák egy adott történésznek a múltról alkotott elképzeléseit), amelyet nincs okunk diszkvalifikálni.¹⁸ A historizmus tehát nem feltétlenül vezet relativizmushoz: döntés kérdése, hogy továbblépünk-e a múltról való tudást megkérdőjelező relativizmus felé, vagy inkább azt az utat választjuk, amelyen a historista érvek nem a múltról való tudás lehetetlensége, csupán a bizonyultsága mellett szólnak, és ezzel – ha nem is hatástalanítják teljesen – jócskán legyengítik a relativista érveket. Danto az utóbbit választja, de belátja, hogy mások gondolkodhatnak másképpen. A fejezet végén azonban mond valamit, ami akár figyelmeztetés is lehet azoknak, akik másképp gondolkodnak.

Korábban, az ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY-ban, mondja, úgy érvelt, hogy a múltnak nincs végleges leírása: amíg a jövő nyitott, addig a múlt is az, mivel a később bekövetkező események újra és újra megváltoztathatják a múlt leírását. Ebben a fejezetben az volt a célja, hogy ehhez hozzátegyen valami fontosat, de ezúttal nem múlt és jövő, hanem múlt és jelen kapcsolatára vonatkozóan. A kiegészítés rövid, de igen tanulságos.

Mivel a jelen tárgyak és a folyamatban lévő történések leírása mindig feltételez bizonyos leírásokat a múltból, ha az utóbbiak kétségesek, az előbbieket is azok. A múltra vonatkozó szkepszis tehát mindig érinti a jelent is: csak a temporálisan neutrális terminusokkal leírt jelen fér össze akármilyen múlttal (vagy akár azzal a szélsőséges feltételezéssel is, hogy egyáltalán nem volt múlt). Mi azonban nem temporálisan neutrális terminusokban írjuk le a jelent (mindig használunk olyan kifejezéseket – például azt, hogy „rom”, „sebhely”, „apa” stb. –, amelyeknek az értelme feltételez bizonyos múltbeli tárgyakat vagy történéseket). Emiatt viszont a jelen örökli a jövő nyitottságából a múlt leírására nézve következő lezáratlanságot: a jelen nemcsak a jövő *felé* nyitott (nemcsak a jövő múltjaként nyerhet a később bekövetkező események fényében új értelmet), hanem (amíg a jövő nyitott, és ezért megváltozhat a múlt leírása) a múlt *felől* is többféleképpen érthető. Többféleképpen, de – hacsak nem temporálisan neutrális terminusokkal leírható, minden mástól független eseménynek gondoljuk a jelenünket – *nem akárhogyan*.¹⁹

A figyelmeztetést érdemes megszívlelni: talán segíthet, amikor a múlt különféle leírásai között próbálunk eligazodni. Ilyenkor ugyanis föltehetjük azt a kérdést is, hogy milyen feltételeknek kell a jelenre nézve teljesülniük, ha a múlt egy adott leírását igaznak tartjuk. Nem mintha a feltételek teljesülése vagy nem teljesülése alapján meg tudnánk mondani, hogy a szóban forgó leírás igaz-e vagy csupán fikció, hiszen előfordulhat, hogy minden feltétel teljesül, a leírás mégsem igaz, annak meg sokféle oka lehet, ha úgy látjuk, hogy a feltételek nem teljesülnek (mivel a jelenről van szó, sok a bizonytalansági tényező: lehet például, hogy túl korai az időpont, és *még* nem teljesültek a feltételek, vagy nem az időpont korai, hanem valakik szándékosan késleltetik, esetleg

meg is akadályozzák a teljesülésüket, de az is lehet, hogy tulajdonképpen már teljesültek, csak nem tudunk róla, mert ezt a nyilvánosság előtt eltussolják). Mégis érdemes végiggondolni, mit feltételeznek a jelenre nézve a múlt eseményeinek különféle elbeszélései, mert ha túl bizarrnak, túl valószínűtlennek – esetleg túlságosan rosszhiszeműnek – gondoljuk a feltételeket, gyanút foghatunk, hogy inkább alaptalan konspirációs elmélettel van dolgunk, semmint a múlt igaz leírásával.

2

Brian L. Keeley szerint²⁰ az összeesküvés-elmélet egy „történeli eseményre (vagy esemény-sorra) adott olyan magyarázat, amely az eseményt előidéző okként bizonyos személyek – az összeesküvők – viszonylag kis csoportjának titkos tevékenységét jelöli meg”, és Keeley még azt is hozzáteszi, hogy „az összeesküvés-elméletet méltán nevezzük elméletnek, hiszen magyarázatot kínál a szóban forgó eseményre”.²¹ Az ilyen elméletek nem feltétlenül alaptalanok, csak nagyon nehéz – talán nem is lehet – megadni azokat a kritériumokat, melyek alapján megkülönböztethetjük egymástól a megalapozott és az alaptalan konspirációs elméleteket.²² De azt azért meg tudjuk mondani, mikor van okunk gyanakodni.

Az összeesküvés-elméletet, mondja Keeley, „*azt kívánják tőlünk, hogy egyre több mindenben kételkedjünk*”, és ezzel „*rávilágítanak arra, milyen nagy szerepet játszik a bizalom – mind az egyénekbe, mind a közintézményekbe vetett bizalom – meggyőződéseink igazolásában*”.²³ Mivel az ilyen elméletek az ellenük szóló bizonyítékot „*az összeesküvők aljas műveként*” magyarázzák – azaz valójában az elmélet mellett szóló bizonyítéknak tekintik –, amíg hiszünk egy konspirációs elméletben, nincs megállás: miközben „*érlelődik*” az elmélet, miközben „*egymást követik a konspiráció cáfolatára irányuló, látszólag sikeres kísérletek*”, valójában „*egyre nagyobb és nagyobb összeesküvéssé dagad az, ami a kiinduló állításban még mint az emberek kis csoportjának konspirációja szerepelt*”. És Keeley szerint éppen ez „*a mindenre, emberekre és közintézményekre egyaránt kiterjedő szkepticizmus [...] nyújt alapot arra, hogy az ilyen elméleteket jogosulatlanak nyilvánítsuk. [...] Ahogy növekszik a szkepticizmus, ahogy mind több és több emberre és intézményre terjed ki, úgy válik egyre kevésbé valószínűvé, hogy létezik bármiféle összeesküvés*”. Állítása alátámasztására Keeley a holocausttagadást hozza fel példának.

Ha elfogadjuk azt a teóriát, mondja, mely szerint „*a holocaust soha nem történt meg, az egész nem más, mint a zsidók és a velük rokonszenvezők koholmánya*”, akkor nincs megállás: egyre nagyobb, már-már tömegmértetű összeesküvést kell feltételeznünk a nyilvánosság körében zajló események mögött, s végül „*elveszítjük az alapunkat arra, hogy bármiben is higgyünk. Egy bizonyos ponton kénytelenek leszünk rádöbenni, hogy az összeesküvés-elmélet jogosulatlan, különben nem marad semmi alapunk arra, hogy elfogadjunk bármiféle jogosult magyarázatot és megalapozott meggyőződést*”.²⁴ – Vagyis: ha kitarunk az összeesküvés-elmélet mellett, végül mindenben – a többi ember viselkedésében és motívumai-ban (nemcsak a zsidókéban és a velük rokonszenvezőkében, hanem mindenkiében, beleértve a holocaustrevizionistákat is), valamint a társadalmi intézményekben (a jogos meggyőződéseket, például a tudomány állításait eredményező és közvetítő társadalmi mechanizmusokban is) – kételkednünk kell.²⁵

Keeley gondolatmenetét meggyőzőnek tartom, de van egy gyenge pontja, melyre éppen a holocaustpélda világít rá: nemcsak a holocaustrevizionizmus vezet ilyen végletes következményekhez, hanem az is alapjaiban rendíti meg az emberekbe és a közintézményekbe vetett bizalmunkat, hogy a holocaust megtörténhetett. A varsói gettó

túlélő híres német irodalomkritikus, Marcel Reich-Ranicki beszámol róla, hogy 1942 nyarán, rövidebb az után, hogy a gettóban megkezdődtek az úgynevezett „áttelepítések”, mindnyájan pontosan tudták, hogy a végállomás Treblinka, ahol nincs is koncentrációs tábor, csupán egyetlen épület három gázkamrával. A megbízható információk és a gettóban szerzett tapasztalatok alapján minden okuk megvolt rá, hogy elhiggyék, a halálba viszik őket. Nem volt illúziójuk, *tudták*, mi vár azokra, akik bekerülnek a napi transzportba, de *elhinni* akkor is nagyon nehéz volt, és nem is mindenki hitte.²⁶ Nemcsak azért, mert az emberek hajlamosak a végsőig reménykedni, hanem mert a rivális teória – nevezetesen, hogy valamilyen racionális érdek fűződik a zsidók „áttelepítéséhez” – még akkor is, ott is hihetőbb volt (ahogy Keeley mondaná: a rivális teória még mindig kevésbé rendítette meg az emberekbe és az intézményekbe tett bizalmat).

Ezen a ponton segíthet Danto figyelmeztetése: *akkor és ott* talán tényleg a rivális teória elfogadása követelt kevesebb szkepszist, de mi már azt is tudjuk, mi történt *azóta*, és egészen más a helyzet, ha *ma* – vagy kicsit korábban, de a történetnél későbbi időpontban – próbálunk eligazodni a közelmúlt különféle leírásai között. Ha például ma mondja valaki, hogy 1942 nyarán a varsói gettóban valóban „áttelepítési” akciók folytak (a megszállók megpróbálták kiűriteni a gettót), de a gettó lakói föllázadtak, mert a zsidók és a velük rokonszenvezők megtévesztették őket a Treblinkáról szóló álhírekkel, akkor már támaszkodhatunk arra, amit Keeley javasol: ennek a feltételezésnek az elfogadása ma aránytalanul nagyobb mértékű szkepszist követel tőlünk (például a tárgyi emlékekkel, a fennmaradt dokumentumokkal, a túlélők beszámolóival, adott esetben a tettesek beismerő vallomásával szemben), mint az „áttelepítés” és a varsói gettóházadás történetének ezzel ellentétes (mára széles körben ismert és – bár emberi léptékekkel mérve hihetetlen – általában igaznak elfogadott) leírása. Ha jól belegondolunk, első esetben a zsidóknak és a velük rokonszenvezőknek nemcsak akkor (1942-ben) és nem is csak a gettóban őket kellett megtéveszteniük, hanem *azóta* folyamatosan mindnyájunkat: szinte hihetetlen befolyással kellene rendelkezniük, és egészen elképesztően hatékonyan kellene működniük, hiszen mindmáig sikerült félrevezetniük a nyilvánosságot. Ezt pedig még akkor is nehéz volna véghezvinni, ha az egész világot egyetlen hatalmi központból egy rendkívül fegyelmezett és igen jól szervezett csoport irányítaná, hiszen még a legolajozottabban működő gépezet esetében is valószínűtlen, hogy soha seholy ne történjen semmilyen fennakadás.

Ha tehát megszívleljük Danto figyelmeztetését, és megvizsgáljuk azt is, hogy milyen feltételeknek kellene teljesülniük a jelenben, ha a múlt valamelyik leírását igaznak tartjuk, akkor joggal gyanakszunk a csak világméretű összeesküvés feltételezésével fenntartható holocaustrevizionista elképzelésekre: a mi világunkban (például a gazdaságban, a politikában, a médiában, de másutt is) túl sok a független elem, és túl sok a független (a saját elképzeléseit és céljait követő) ember – röviden: *túl nagy a szabadság* – ahhoz, hogy egy sikeres világméretű összeesküvés hihető legyen. De mit kezdjünk azokkal, akik nem fogalmazzák meg revizionista elképzeléseket (esetleg éppen ellenkezőleg: szeretnék visszautasítani a revizionista eszméket), csupán annyit állítanak, hogy ha elfogadjuk, amit Danto a narratív újraleírások elvileg korlátlan számáról mond, akkor – mivel nincs objektív alapunk, hogy válasszunk a múlt különféle leírásai között – nem tudunk érvelni a holocaust tagadása vagy relativizálása ellen? Vajon rájuk is kiterjeszthetjük jogos gyanakvásunkat? – Szerintem rájuk nemcsak gyanakodhatunk, hanem könnyen „tetten érhetjük” őket. És ehhez még csak nem is kell segít-

ségül hívni a konspirációs elméleteket. Elég, ha belegondolunk, milyen további feltételezéseket kell elfogadniuk, ha állításukat arra alapozzák, amit Danto mondott.

Danto többször és többféle értelemben beszélt arról, hogy a múltat sokféleképpen lehet leírni, de ezek között vannak teljesen „ártalmatlan sokféleségek”: egy jelentős tudományos felfedezés leírható például a tudománytörténet részeként, és leírható úgy is, mint a felfedező élettörténetének egyik eseménye (sőt olykor még az inkvizíció történetéről szóló beszámolóknak is szerepelhet). Ezek az elbeszélések ugyan más-más összefüggésben említik az eseményt, és lehetnek köztük egyéb eltérések is (például mást emelnek ki, és mást tartanak lényegtelennek), ilyenkor azonban föl sem merül az a probléma, hogy melyiket (és milyen alapon) tekintjük a „múlt igaz leírásának”, és melyiket minősítsük „fikciónak”, hiszen több is – akár mind is – lehet egyszerre „igaz” (mint ahogy az is lehet, hogy mind „fikció”, vagy hogy mindegyik vegyesen tartalmaz „igaz” és „fiktív” elemeket).

Kicsit más a helyzet, ha abból vonunk le következtetéseket, amit Danto a múlt lezáratlanságáról mond, nevezetesen, hogy „*amíg a jövő nyitott, addig a múlt is az*”, mivel a később bekövetkező események újra és újra megváltoztat(hat)ják a múlt leírását.²⁷ Ez viszont kétféleképpen érthető. A „*később bekövetkező események*” utalhatnak arra, hogy a múlt feltárása nem lezárt folyamat, így elvben mindig lehetséges, hogy a jövőben előkerülnek olyan – eddig ismeretlen – dokumentumok, amelyek átírják a múltat. Ez igaz, de triviális: ebben az értelemben, mondhatni, mindnyájan revizionisták vagyunk. A „*később bekövetkező események*” azonban utalhatnak arra is, hogy a jövőben olyasmi történik, aminek fényében a múlt „átrendeződik”: megváltoznak az összefüggések, és ennek következtében „igazzá válnak” olyan leírások, amelyek korábban nem is lehettek igazak. 1939. szeptember 1-jén például „átrendeződött” a múlt, és „igazzá vált” az a leírás, hogy a versailles-i béke – amely addig az első világháborút lezáró aktus volt – szerepet játszott a második világháború kirobbanásában. Ez ugyan egyáltalán nem triviális, de még mindig nem állít leküzdhetetlen nehézség elé bennünket, hiszen a múlt különféle „igaz” leírásai nem egyszerre igazak. Aki mégis úgy gondolja, hogy választania kell közülük (azután szomorúan belátja, hogy erre nincs „objektív alapja”), az feltételez valami mást is.

Noha a jövőt nem láthatjuk előre, olykor megesik, hogy a múltat „átrendező” későbbi események még be sem következtek, amikor (egyelőre próféciaként vagy metaforaként) megfogalmazzuk a múlt később „igazzá váló” leírását. 1956 novembere és 1958 júniusa között például sokan gondolták – és sokan meg is fogalmazták –, hogy a Varsói Szerződés felmondásával Nagy Imre aláírta a saját halálos ítéletét. Jóllehet ez a leírás szigorú értelemben csak az ítélet kihirdetésének pillanatában „vált igazzá”, utólag mégis hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy nekik *volt* igazuk. Ilyenkor arra gondolunk, hogy a leírást „igazzá tevő” esemény bekövetkezésére vonatkozó *feltételezésük* jogosnak bizonyult.²⁸ Ugyanerre gondolunk akkor is, amikor például ma olyanokat mondunk, hogy a több mint egy évvel ezelőtt egymással homlokegyenest ellentétes véleményt megfogalmazó politikai elemzők közül annak *volt* igaza, akinek véleményét inkább alátámasztja, ami *azóta* lejátszódott. *Választunk* ugyan, de *nem* „a múlt leírásai”, hanem „a jövőre vonatkozó feltételezések” között.

Aki tehát Danto szövegéből jut arra a következtetésre, hogy választanunk kell a múlt eseményeinek különféle elbeszélései között (el kell döntenünk, melyiket fogadjuk el „igaznak” és melyiket tekintjük „fikciónak”), de mivel erre nincs „objektív alapunk”, nem tudunk érvelni a holocaust tagadói, illetve relativizálói ellen, az *feltételezi*, hogy bekövetkezhet olyasmi, aminek fényében a múlt „átrendeződik”. Danto nyomán az

válaszolhatnánk neki, hogy nem érdemes sietni: ez *ma még* csak a jövőre vonatkozó fel-tételezés, amely remélhetőleg nem fog valóra válni – ha pedig mégis, akkor *már* nem kell választani. De leginkább mégis annak örülhetünk, hogy nem látunk bele a fejébe, és így nem kell tudnunk, *mit* feltételez.

Jegyzetek

1. Peter Novick: THAT NOBLE DREAM. THE „OBJECTIVITY QUESTION” AND THE AMERICAN HISTORICAL PROFESSION. Cambridge University Press, 1988. (A továbbiakban a könyv 1996-ban megjelent tizedik, változatlan kiadását használom.)
2. Charles Beard: THAT NOBLE DREAM. *The American Historical Review* (a továbbiakban: *AHR*), 41 (1935). 74–87. (Megtalálható: THE VARIETIES OF HISTORY. FROM VOLTAIRE TO THE PRESENT. Kiadta, válogatta és az előszót írta: Fritz Stern. Vintage Books, New York, 1956 és 1972.)
3. Theodore Clarke Smith: THE WRITING OF AMERICAN HISTORY IN AMERICA, FROM 1884 TO 1934. *AHR*, 40 (1935). 439–449.
4. Az álláspont képviselői között volt a már említett Beard mellett Carl Becker. Az ő nevékhöz fűződik a már nemcsak historista-relativista, hanem szkeptikus-relativista érveket is felsorakoztató álláspont legnívósabb – és legtöbbet vitatott – kifejtése. Lásd Becker: EVERYMAN HIS OWN HISTORIAN. *AHR*, 37 (1932). 221–236. és Beard: WRITTEN HISTORY AS AN ACT OF FAITH. *AHR*, 39 (1934). 219–231. – A 30-as évek amerikai történészvitájáról lásd Novick könyvének THE BATTLE JOINED című fejezetét (i. m. 250–278. o.).
5. Uo. 415. o. – A második világháború utáni helyzetről szól Novick könyvének harmadik, OBJECTIVITY RECONSTRUCTED című része (i. m. 281–411. o.), a negyedik, befejező, OBJECTIVITY IN CRISIS című rész (415–629. o.) pedig a 60-as években kezdődő válságperiódust tárgyalja, melynek a szerző szerint a könyv megírásakor (a 80-as évek második felében) még nem látzott a vége.
6. Uo. 16–17. o.
7. Lásd a könyv utolsó két fejezetét: THE CENTER DOES NOT HOLD (522–572. o.; ezen belül is különösen 524–546. o.) és THERE WAS NO KING IN ISRAEL (573–629. o.; ezen belül is különösen 598–607. o.). – A történészszakmával szorosan összefüggő történelemfilozófiai és tudományfilozófiai fejleményeket egészen a 90-es évek második feléig tárgyalja Martin Bunzl: REAL HISTORY. REFLECTIONS ON HISTORICAL PRACTICE (Routledge, London and New York, 1997) című könyve.
8. Beard szerint az objektivista álláspont öt megkérdőjelezhető előfeltevésre épül: az első az, hogy a történelem (általában vagy bármely korszaké) létezett a történésztől független tárgyként; a második, hogy a történész megismerheti és leírhatja úgy, ahogy objektíve létezett; a harmadik, hogy a történész függetlenítheti magát vallási, politikai, filozófiai, nemi, gazdasági, morális és esztétikai érdeklődésétől; a negyedik, hogy a történelmi események belső (talán kauzális) viszonyaik folytán valamiképpen strukturálkba szerveződnek, s ezeket a történész elfogulatlanul megfigyelheti és leírhatja; az ötödik pedig az, hogy az ilyennek látott történelem önmagában véve megismerhető – nem hatja át valami hozzá képest transzcendens (például Isten vagy szellem) –, és megismerése csak racionális és intellektuális erőfeszítést követel. (A felsorolást lásd Beard: THAT NOBLE DREAM, id. kiad. 317. o.)
9. A 60-as és 70-es években lejátszódó fordulatról részletes áttekintést ad Richard T. Vann TURNING LINGUISTIC: HISTORY AND THEORY AND HISTORY AND THEORY, 1960–1975 című tanulmánya. In: Frank Ankersmit és Hans Kellner (szerk.): A NEW PHILOSOPHY OF HISTORY. The University of Chicago Press, 1995. 40–69. o.
10. Vann tanulmánya a kezdetektől egészen Hayden White METAHISTORY. THE HISTORICAL IMAGINATION IN NINETEENTH-CENTURY EUROPE című művéig (The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973) bemutatja ezeket az elképzeléseket (lásd uo.).
11. A könyv először éppen a tárgyalt „vál-

ságperiódus” kezdetén, 1965-ben jelent meg. Húsz évvel később Danto három új fejezettel kiegészítve újra kiadta a teljes szöveget. Lásd Arthur C. Danto: NARRATION AND KNOWLEDGE (INCLUDING THE INTEGRAL TEXT OF ANALYTICAL PHILOSOPHY OF HISTORY). Columbia University Press, New York, 1985. (A továbbiakban az 1985-ös kiadásra hivatkozom.)

12. A temporális nyelvről és a temporális szkepticizmusról szóló ötödik fejezetet például egy gondolatkísérlettel indítja: képzeljük el, mondja, hogy valaki összekeverte a történelemkönyveket és a történelmi regényeket, és nekünk szét kell válogatnunk őket. Ahhoz, hogy eldöntsük, melyikben szerepel igaz történet, össze kellene vetnünk a bennük szereplő mondatokat azzal, amiről a mondatok szólnak. Csakhogy erre nincs módunk, érvelhet a szkeptikus álláspont védelmezője, hiszen a mondatok mindkettőben a múltról szólnak, a múlthoz pedig nincs független hozzáférésünk – tehát nem tudhatjuk, hogy az elbeszélt történet igaz-e vagy sem. Vannak persze forrásaink, melyek alapján következtethetünk a múlt-ra, de „*mivel itt is fölmerül az ellenőrzés kérdése, a szkeptikus most azt fogja mondani, hogy nincs módunk kideríteni, összhangban vannak-e következtetéseinke a tényekkel. Így hát ugyanott vagyunk, ahol voltunk: erről sem mondhatjuk, hogy tudjuk*”. (A gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 63–65. o.; az idézet megtalálható: uo. 64. o.)

13. Uo. 64–65. o. – Magát az érvet persze Danto alaposan kidolgozta: azért nem lehet egyszerre állítani azt a két dolgot, hogy *E* múltbeli esemény, és hogy mi semmit nem tudunk *E*-ről, mert egy igeidővel kifejezett mondat igazsága mindig feltételezi egy megfelelő, de igeidő nélkül kifejezett mondat igazságát; ha tehát azt mondjuk, hogy *E* múltbeli esemény, azzal már feltételezzük egy olyan mondat igazságát, amely (igeidő nélkül) azt fejezi ki, hogy *E* esemény egy bizonyos *t* időpontban lejátszódott, és ez a *t* korábbi, mint a jelen pillanat (lásd uo.).

14. XIV. fejezet: HISTORICAL LANGUAGE AND HISTORICAL REALITY (lásd Danto: i. m. 298–341. o.).

15. A történelmi mondat múlt időben beszél az eseményről, az igeidővel kifejezett mondat igazsága pedig – mint azt Danto másutt már megmutatta (lásd 13-as jegyzet) – mindig feltételezi egy neki megfelelő, de igeidő nélkül kifejezett mondat igazságát.

16. A gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 312–316. o.

17. A relativizmusról szóló gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 328–330. o.

18. A historizmusról szóló gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 330–334. o.

19. A mindössze két rövid bekezdésből álló gondolatmenetet lásd Danto: i. m. 340–341. o.

20. Lásd Brian L. Keeley: OF CONSPIRACY THEORIES. *Journal of Philosophy*, XCVI (1999). 109–126. o. A következőkben a cikk magyar fordítására fogok hivatkozni, lásd *Holmi*, XII. (2000). 1371–1386. o.

21. Uo. 1397. o.

22. Keeley a definíciót követően megpróbálja összegyűjteni az alaptalan konspirációs elméletek (röviden: az AKE-k) további jellegzetes vonásait. Ötöt sorol föl: az AKE-k mindig olyan magyarázatot adnak, amely ellentmond az elfogadott, „hivatalos” verziónak (amelyről ki is derítik, hogy az tulajdonképpen „fedő-történet”, melyet az összeesküvők próbálnak elhitetni a közvéleménnyel); az összeesküvés mögött mindig aljas szándékot feltételeznek; látszólag egymással semmilyen kapcsolatban nem álló eseményeket próbálnak összefüggésbe hozni; a magyarázott események hátterében meghúzódó igazságot héptecsétes titoknak tekintik, melynek napvilágra kerülését az összeesküvők tevélegesen igyekeznek megakadályozni; végül pedig többet magyaráznak, mint a hivatalos verzió (a hivatalos verzió által magyarázat nélkül hagyott vagy az annak ellentmondó, ún. „kóbor adatokra” is magyarázatot adnak). Ezek azonban – ezt Keeley maga is belátja – nem különböztetik meg az AKE-kat minden olyan esettől (például a Watergatebotránytól és az iráni kontrák ügyétől), amelyben joggal hisszük, hogy összeesküvés történt (a felsorolást és a gondolatmenetet lásd uo. 1377–1378. o.).

23. Még abban is szerepe van a bizalomnak, hogy hiszünk a modern tudomány állításában, hiszen mi nem végezzük el azokat a kísérleteket és megfigyeléseket, amelyekre alapozzák őket, hanem „*elfogadunk egy olyan procedúrát, melynek segítségével azok, akik tényleg elvégzik a megfigyeléseket – akik tehát megalapozottan hiszik, amit mondanak – állításaik episztemikus alapját átadhatják nekünk, többieknek*”. (Uo. 1380–1381. o.)

24. Az idézeteket lásd uo. 1381–1382. o.
 25. Robert Anton Wilson ezt úgy fogalmazza meg, hogy „egy olyan összeesküvés, amely el tudja hitetni velünk 6 000 000 ember halálát, bármit el tud hitetni velünk”, és hogy „a holocaustrevizionisták esetében már az is nagy teljesítmény, ha egyáltalán elhiszik, hogy a II. világháború megtörtént, vagy hogy Franklin Roosevelt volt az elnök 1933-tól 1945-ig, vagy hogy Marilyn Monroe inkább »valóságos« lény, mint King Kong vagy Donald Kacs». BEYOND TRUE AND FALSE: A SNEAKY QUIZ WITH A SUBVERSIVE COMMENTARY, megtalálható: Ted

Schulz (szerk.): THE FRINGES OF REASON. New York, Harmony, 1989. 172. o. (Idézi Keeley: i. m. 1381. o.)

26. Marcel Reich-Ranicki: MEIN LEBEN. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2000. 252–258. o.

27. Lásd Danto: i. m. 340. o.

28. Danto persze nem engedi meg az ilyen lazaságokat: szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy helyesen használjuk a narratív mondatokat (erre szolgál például az „időigaz” és „időhamis” megkülönböztetése, lásd uo. 193–198. o.).

Miklya Zsolt

HÁROM MÁSOLAT

„Megtörténik, hogy olyan nem megfelelően fényképezhető eredetiről kell kliséit csinálnunk, amelyen javítani, retusálni nem szabad.”

(Schein Gábor)

[egyetlen pontot]

Valami pontot szeretnék, amiből kiindulva összeállna az egész táj, egy pontot a raszter felületén, felületesen másolt a festő, a pipacsok egészen máshova kerültek, nem számolt utána, nem kereste meg a szálak feszülte koordináták eltéréseit, pedig elég lett volna megtalálnia egyetlen pontot, egyetlen pipacspirosat, hogy aztán szinte magától összeálljon a lankásan piros tengerbe hajoló mező, a fiú kezében a csokor szálanként megremegjen, ahogy az úton egyre távolodó anyja után fut, és az anya is, igen, a piros kendős asszony valóban távolodjon, hisz különben mi végre a futás, a gondviselő kék és a piros tengerbe hajló zöld közötti feszültség, de nem számolt utána a henye tanítvány, pedig csak egyetlen koordinátát, egyetlen pontot.

Egy éve, pontosan egy éve halogatom, hogy felszögeljem végre a Szinyei-másolatot, ami